

ГУМАНІТАРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 336:94 (477)

ФІНАНСОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

БУЛГАКОВА С., к. е. н., професор, зав. кафедри фінансів КНТЕУ
КОЛОДІЙ О., ст. викл. кафедри фінансів КНТЕУ

Значних збитків було завдано економіці України за роки Великої Вітчизняної війни. Через чотири місяці від початку вторгнення німці окупували майже всю Україну. До грудня 1941 р. вони контролювали територію з населенням 80 млн осіб, або 42 % населення Радянського Союзу й значну частину його економічного потенціалу [1]. На цій території до війни знаходилося 47 % посівних площ, вироблялось 84 % цукру, понад 30 % усієї промислової продукції, більше 40 % електроенергії, добувалося 63 % вугілля, виплавлялось 68 % чавуну, 58 % сталі. У Донбасі було затоплено майже всі шахти, зруйновано гігантський комплекс заводів на Дніпропетровщині, всі 54 домни республіки, всі мости через Дніпро, тисячі кілометрів залізничних колій, крім того знищувалась худоба і сільськогосподарський реманент [2, с. 448].

Усе, що можливо було евакуювати, вивозилось до Росії та Середньої Азії. Усього з України було вивезено близько тисячі заводів, понад 4 млн жителів, 30 тис. тракторів, понад 6 млн голів худоби. За роки війни було зруйновано 16.5 тис. лікувальних закладів, 33 тис. колгоспів, радгоспів. В Україні порівняно з повоєнним періодом залишились частково діючими лише 19 % промислових підприємств. Завдано збитків народному господарству СРСР (втрати від прямого знищення та пограбування майна) на 679 млрд крб у цінах 1941 р. (таблиця). Українській РСР було завдано найбільших збитків – 285 млрд крб, або 42 % від загальної суми, з яких збитки державних підприємств і установ становили 106 млрд крб, колгоспів – 88 млрд крб, громадян через вивезення чи ушкодження їх майна – 84.7 млрд крб.

© Булгакова С., Колодій О., 2009

Збитки, завдані народному господарству СРСР

Союзні республіки	Загальна сума збитків, млрд крб	Частка, %
РРФСР	255	37.6
Українська РСР	285	42.0
Білоруська РСР	75	11.0
Латвійська РСР	20	3.0
Литовська РСР	17	2.5
Естонська РСР	16	2.3
Молдовська РСР	11	1.6
Усього	679	100

У військовій економіці СРСР істотну роль відігравала фінансова система. За її допомогою були мобілізовані матеріальні, людські та фінансові ресурси, необхідні для забезпечення перемоги. В умовах війни завданнями фінансової політики були:

- максимальна мобілізація фінансових ресурсів країни для повного та безперебійного фінансування потреб фронту в озброєнні, боєприпасах, грошовому забезпеченні особового складу;
- забезпечення безперебійного фінансування потреб тилу для виробництва воєнної продукції;
- забезпечення соціально-культурних потреб;
- здійснення жорсткого контролю за виробництвом, розподілом і використанням матеріальних, трудових і фінансових ресурсів.

Необхідно було у стислі строки, в перші ж дні та місяці війни досягти збільшення бюджетних доходів, щоб компенсувати збитки за втраченими джерелами надходження коштів і забезпечити зростаючі воєнні витрати. Потрібно було внести суттєві зміни у витратну частину бюджету, а це вимагало перебудови всієї системи фінансів відповідно до вимог воєнного часу.

За перші три з половиною роки війни витрати державного бюджету СРСР за кошторисами наркоматів оборони і Військово-морського флоту перевищили 420 млрд крб. До того ж було виплачено допомогу сім'ям військовослужбовців рядового, старшинського складу Червоної Армії, пенсій інвалідам війни і сім'ям, рідні яких загинули на фронті, на суму понад 30 млрд крб. Крім цього необхідно врахувати величезні витрати, пов'язані з перепрофілюванням промисловості та проведенням інших заходів під час переходу на виробництво воєнної продукції, перебазуванням підприємств із зони військових дій і близького до них тилу в східні райони країни, а також витрати, пов'язані з евакуацією населення. До того ж через окупацію частини території країни скоротилась дохідна база бюджету.

Максимальній концентрації фінансових ресурсів і переключенню їх на потреби оборони сприяла перебудова самої фінансової системи, яка провадилась з метою посилення старих і виявлення нових джерел фінансових ресурсів. Для покриття дедалі зростаючих воєнних витрат були зменшені витрати на народне господарство та соціально-культурні заходи, використані залишки бюджетних коштів.

Зростання випуску воєнної продукції, скорочення виробництва товарів народного споживання, збільшення позаринкового споживання і зумовлене цим зменшення товарообороту спричинило зменшення доходів від підприємств і, відповідно, надходжень за цими статтями до бюджету [3, с. 319].

Через це у перші роки війни утворився бюджетний дефіцит, який було покрито за рахунок додаткової емісії банківських і казначейських білетів для покриття воєнних витрат і фінансування евакуації значної частини промислових підприємств. Водночас потреба населення в готівкових грошових коштах стримувалась, було введено нормування в державній торгівлі по твердих цінах. Населення окупованих областей у грошовому обігу користувалося радянськими карбованцями і, переважно, німецькими окупаційними марками (1 марка = 1 червонцю) [4]. За весь час війни кількість грошей в обігу збільшилась у 4 рази, це пояснювалось тим, що в оборонній промисловості різко зросла заробітна плата (в десятки разів), значно зросли ціни на сільськогосподарські продукти, збільшилось грошове утримання військовослужбовців. У канали грошового обігу з тимчасово окупованих територій для підриву нашої економіки надходили значні суми радянських грошових купюр, що були захоплені німцями в банках.

Із метою вилучення радянської валюти та підвищення дієвості місцевих органів окупаційної влади була здійснена грошова реформа, суть якої полягала в тому, що з 6 по 25 липня 1942 р. населення мало обміняти радянські гроші номіналом 5 крб та більше на так звані "білети-карбованці" на суму 1195 млн марок [5]. Проведення цієї грошової реформи дозволило банкам окупантів отримати значні кошти в карбованцях для розширення своїх операцій з банківського обслуговування спеціальних товариств і окремих німецьких підприємств.

Війна висунула до фінансово-кредитної системи величезні вимоги, що не могло не спричинити фінансової напруги, особливо на її першому етапі. Джерелами покриття витрат у цей період були створені в довоєнні роки матеріальні та бюджетні резерви; вільні кошти банків, довгострокові вклади підприємств і організацій (невикористані залишки фондів директора, амортизаційних фондів, надлишки власних оборотних коштів підприємств тощо); державні резерви. Фінансові резерви державного бюджету СРСР, який до війни зводився з перевищенням доходів над витратами, склали до початку війни 8.2 млрд крб. Мобілізація внутрішніх ресурсів господарства і резервів дала близько 20 млрд крб.

Основною формою накопичення державних коштів був податок з обороту, надходження від якого зменшились з 105.9 млрд крб у 1940 р. до 66.4 млрд крб в 1942 р. Відрахування від прибутку зменшились з 21.7 до 15.3 млрд крб [6, с. 293]. Держава змушена була збільшити податки для задоволення військових потреб. На початку війни було вперше введено 100 % надбавку до прибуткового та сільськогосподарського податків. З січня 1942 р. вона замінена особливим воєнним податком, який був самим масовим і вагомим грошовим внеском населення. За 1942–1945 рр. його сума перевищила 72 млрд крб [7, с. 207].

У листопаді 1941 р. запроваджується податок на холостяків, одиноких і бездітних громадян, а в 1944 р. він розповсюджується і на малосімейних громадян. Надходження від цього податку за роки війни склали 8 млрд крб і, по-суті, були цільовим доходом держави, який витрачався на утримання дітей, що втратили батьків, надання допомоги багатодітним і одиноким матерям

Скорочення державної та кооперативної торгівлі товарами широкого вжитку призвело до збільшення попиту та різкого підвищення цін на колгоспних ринках. Для приведення у відповідність оподаткування і прибутків, які зросли у сільського населення, й для зниження осідання грошей на селі були підвищені (1941–1943 рр.) норми прибутковості і ставки обкладання по сільськогосподарському податку. Підвищення норм прибутковості приблизно в 3–4 рази в 1943 р. зумовило збільшення надходжень за цим податком до 5.6 млрд крб, порівняно з 2.1 млрд крб у 1942 р.

У квітні 1942 р. Президією Верховної Ради СРСР видно указ "Про місцеві податки та збори", яким було встановлено п'ять основних місячних податків і зборів, а саме:

- податок з будівель;
- земельна рента (збір за використання ділянок землі);
- збір з власників транспортних засобів;
- збір з власників худоби;
- разовий збір на колгоспних ринках.

У 1944 р. надходження за цими зборами збільшилися в 3 рази порівняно з 1940 р. і становили 20 % усіх доходів місцевих бюджетів.

Під час Великої Вітчизняної війни, особливо в перший її період, важливе значення мало залучення добровільних внесків населення – пожертви у Фонди Оборони і Червоної Армії на будівництво танків, літаків тощо. За роки війни у Фонд Оборони від населення поступило понад 16 млрд крб грішми, 13 кг платини, 131 кг золота, 9519 кг срібла і багато інших коштовностей [6, с. 293].

Значну частину бюджетних доходів у цей період становили державні позики. Першу воєнну позику було здійснено у 1942 р., у 1943 р. – другу, у 1944 р. – третю, у 1945 р. – четверту. За підпискою

на чотири воєнних позики було мобілізовано близько 90 млрд крб, що майже вдвічі перевищило обсяг таких надходжень за весь довоєнний період. Питома вага надходжень від позик у загальному обсязі доходів бюджету збільшилась з 3.5 % у 1940 р. до 10 % у 1944 р. Ці кошти покрили близько 15 % прямих воєнних витрат. За 1941–1944 рр. були реалізовані білети по чотирьох грошово-речових лотереях на суму понад 13 млрд крб. Лише на кошти, отримані від реалізації державних позик і грошово-речових лотерей, країна могла вести війну приблизно впродовж 222 днів [8, с. 203].

Своєрідну форму державного кредиту надавали спеціальні заощадження в ощадних касах у вигляді перерахувань компенсацій за невикористані відпустки у зв'язку з їхнім припиненням на час війни. Сума цих заощаджень становила 10 млрд крб і надійшла до державного бюджету СРСР у порядку надзвичайної державної позики.

Обмежувалась видача грошей по довоєнних заощадженнях. Разом із тим застосовувались заходи щодо збільшення потоку нових заощаджень. По заощадженнях, які здійснено з 23 червня 1941 р., гроші видавали без всяких обмежень, а для підвищення зацікавленості населення в збереженні грошей у ощадних касах вводились виграшні заощадження. На 1 січня 1946 р. загальна сума заощаджень в ощадних касах (без спеціальних заощаджень) перевищила 8.5 млрд крб, тобто на 1.5 млрд крб більше, ніж до війни.

Одним із способів залучення коштів населення, колгоспів і кооперації було страхування державного майна та особисте страхування. В порядку купівлі облігацій державних позик і відрахувань від прибутків Держстрах СРСР передав у держбюджет за 1941–1944 рр. близько 6 млрд крб.

Усе це свідчить, що фінансова напруга не тільки не переросла у фінансову кризу, а навпаки під час війни фінансова могутність держави зросла. Створення злагодженої і швидко зростаючої економіки відбилось на динаміці надходжень до бюджету податку з обороту та відрахувань від прибутку. Уже в 1944 р. вони досягли довоєнного рівня, а в 1945 р. перевищили його майже вдвічі й продовжували зростати. На збільшення цих надходжень вплинуло запровадження на початку 1944 р. комерційної торгівлі, яка значно розширила межі задоволення попиту населення.

Чітка й цілеспрямована фінансова політика СРСР дозволила не тільки повністю забезпечити фінансовими ресурсами зростаючі військові витрати, безперервне фінансування потреб фронту і тилу, а й уже в часи війни спрямувати значні та зростаючі кошти із державного бюджету на відновлювальні роботи у визволених від окупантів районах і на подальший розвиток народного господарства і культури.

У воєнній економіці СРСР, а також у післявоєнному її становленні, істотну роль відіграла фінансова система Української РСР,

робота з відновлення якої велася вже з березня 1942 р., після перемоги радянських військ під Москвою. Представники Народного комісаріату фінансів (НКФ) УРСР спільно з працівниками Народного комісаріату фінансів СРСР зробили розрахунки бюджетно-касового плану республіки на один квартал 1942 р. Перш за все обсяг видатків було розраховано на Ворошиловградську, Харківську і Сталінську області, які повністю або частково визволені від фашистських загарбників. У цих областях НКФ УРСР проводив також роботу з укомплектування кадрами обласних, міських і районах фінансових органів. На звільнених територіях у першу чергу на облік бралися школи, лікарні, інші соціально-культурні установи, підприємства й організації, які фінансувалися з бюджету повністю або частково.

У 1943 р. бюджетне фінансування проводилось на основі бюджетів, які приймалися Раднаркомом (РНК) УРСР окремо на кожний квартал. У міру визволення території УРСР із кварталу в квартал зростав обсяг бюджетних доходів і видатків. У 1943 р. бюджетні доходи становили 740.3 млн крб, видатки – 673.3 млн крб, тобто доходи перевищували видатки на 67 млн крб. Із союзного бюджету на відбудовні роботи в республіці було спрямовано 416 млн крб [9, с. 164, 194]. Затрати на відновлення об'єктів народного господарства у 1943 р. становили 200 млн крб, соціально-культурних установ – 315 млн.

Шоста сесія Верховної Ради УРСР затвердила державний бюджет Української РСР на 1944 р. по доходах і витратах у сумі 3733 млн крб. Цей бюджет повністю охоплював заходи по восьми областях республіки (Ворошиловградській, Харківській, Сталінській, Полтавській, Сумській, Чернігівській, Дніпропетровській, Запорізькій), а також частково по Київській області й місту Києву, визволених на час затвердження бюджету. Після визволення областей Правобережної України були відновлені в I та II кварталах місцеві бюджети ще 11 областей, а у другій половині 1944 р. – 4 областей. Поступово на визволеній території УРСР налагоджувалось фінансування народного господарства із коштів республіканського бюджету. Пов'язані з цим зміни державних заходів проводились через квартальні бюджети, які затверджував РНК УРСР.

У зв'язку зі слабкістю дохідної бази державного бюджету УРСР (його власні доходи покривали лише 14.4 % видатків) вищі союзні органи передбачили певні заходи щодо її зміцнення. Затверджуючи державний бюджет на 1944 р., десята сесія Верховної Ради СРСР з метою забезпечення рівномірної дохідності республіканських і місцевих бюджетів і встановлення правильних взаємозв'язків між ними внесла зміни розмірів відрахувань у ці бюджети від загальносоюзних податків і доходів. Крім того, планувалось надання дотації із союзного бюджету в розмірі 1019 млн крб [10].

НКФ УРСР за допомогою НКФ СРСР розгорнув активну роботу по відбудові місцевих бюджетів. Уже в 1943 р. почали складати і затверджувати річні районні бюджети. Видатки сільських бюджетів спочатку відносились на районні бюджети. У наступні півтора роки структура місцевих бюджетів була відновлена в повному обсязі. Розміри їх доходів та видаткової частини наблизилися до довоєнного рівня. Загальна сума уточненого бюджету в 1944 р. становила 6795.2 млн крб. По доходах цей бюджет виконано на суму 5956.7 млн крб, по видатках – на 5550.3 млн крб, тобто з перевищенням доходів на 406.4 млн. На фінансування об'єктів народного господарства витрачено 1355 млн крб, на соціально-культурні заходи – 3156 млн крб, що становило 81.2 % всіх видатків бюджету.

Крім ресурсів державного бюджету УРСР і прямої дотації з союзного бюджету, величезні кошти на відбудову народного господарства Радянської України витрачались союзними наркоматами (за рахунок союзного бюджету).

Відновлення фінансової системи Української РСР завершилось у 1945 р., коли доходи державного бюджету УРСР дорівнювали 8545 млн крб з перевищенням над видатками на 248 млн. На відбудову народного господарства республіки було витрачено 1733 млн крб, або на 27.9 % більше, ніж у 1944 р. Видатки на соціально-культурні заходи у 1945 р. становили 5097 млн крб і перевищували рівень 1944 р. на 1940 млн [11].

Таким чином, уже в ході війни був не тільки ліквідований бюджетний дефіцит, а й досягнуто перевищення прибутків над витратами. Поступово налагоджувалася робота промислових підприємств, соціально-культурних установ – лікарень, шкіл, середніх і вищих навчальних закладів, театрів, музеїв тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Субтельний О.* Україна. Історія / О. Субтельний. — К. : Либідь, 1991. — 398 с.
2. *Лановик Б. Д.* Історія господарства: Україна і світ / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. — К., 1996.
3. *Александров А. М.* Финансы и кредит СССР / А. М. Александров. — М. : Госфиниздат, 1948. — С. 319.
4. *Рябченко П.* Развитие денежных отношений в СССР и Украине в период между реформами 1922–1924 гг. и 1947 г. / П. Рябченко // Мир денег. — 1999. — № 10–12.
5. *Гусаков А. Д.* Планирование денежного обращения в СССР / А. Д. Гусаков. — М. : Финансы, 1974. — 255 с.

6. Плотников К. Н. Очерки истории бюджета Советского государства / К. Н. Плотников. — М. : 1954.
7. Марьяхин Г. Л. Очерки истории налогов с населения в СССР / Г. Л. Марьяхин. — М. : Финансы, 1964.
8. Сеницын. Всенародная помощь фронту / Сеницын. — М. : Воениздат, 1975.
9. Сьома сесія Верховної Ради УРСР 1-го скликання 28–30 червня 1945 р. : стеногр. звіт. — К. : Укрполітвидав, 1945.
10. Зверев А. Г. Государственные бюджеты Союза ССР (1939–1945 гг.) / А. Г. Зверев. — М. : Госфиниздат, 1957. — 46 с.
11. Пятаченко Г. О. Становлення та розвиток фінансів України (1917–2003 рр.) / Г. О. Пятаченко, Кухарцев Л. В. — К. : НДФІ, 2005.

удк 330.8

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЇ КОНКУРЕНЦІЇ В ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ XVIII–XX СТОЛІТЬ

ГЕРАСИМЕНКО А., к. е. н., ст. викладач кафедри економічної теорії та конкурентної політики КНТЕУ

Категорія "конкуренція" як і явище, що нею описується, мають дуже давню історію. Однак до кінця XVIII ст. конкуренція не являла собою предмет систематичного дослідження вчених-економістів. З одного боку, це обумовлено слабкістю позицій конкуренції в середньовіччі, за часів існування цехової системи організації виробництва, а з іншого – недостатньою спеціалізацією економічної науки того часу. Дж. Стіглер зазначає: "Конкуренція ввійшла в економічну теорію з побутової мови, і тривалий час це слово означало лише незалежне суперництво двох або більше осіб" [24]. З розвитком економічної думки внутрішній зміст та форми прояву конкуренції змінювалися, а сама категорія – наповнювалася та розросталася.

Проблемам розвитку конкуренції присвятили свої роботи корифеї економічної думки А. Сміт, Дж. Мілль, Дж. Кларк, В. Джевонс, П. Сраффа, А. Пігу, Дж. Робінсон, Е. Чемберлін, Ф. Хайек, М. Портер, а також сучасні українські економісти-дослідники В. Базилевич, Л. Дідківська, А. Ігнатюк, О. Костусева, В. Лагутін, Г. Лозова, С. Черненко та ін. Кожен із них вніс свій вклад у теорію конкуренції.

© Герасименко А., 2009